

Валерій Смолій
академік НАН України,
директор Інституту історії України
НАН України

ВСТУПНЕ СЛОВО

У розрізі історичного часу багатогранна постать Миколи Івановича Костомарова (1817–1885) – визначного українського інтелектуала, одного з фундаторів Кирило-Мефодіївського братства, речника українства ХІХ ст. становить незаперечну цікавість. Більше того, М. Костомаров є найвизначнішим українським істориком ХІХ ст., котре метафорично нарекли віком націй і століттям Кліо.

З перспективи нашого часу М. Костомаров, попри десятки книг і сотні публікацій, присвячених його біографії і науково-літературній спадщині, постає як знакова і, водночас, загадкова особистість, яка до крайності збуджує творчу уяву, нав'язує образні асоціації, несподівані спостереження та різноманітні рефлексії. Загалом постать М. Костомарова з тим величезним, як на одну людину доробком вражає багатством духовних обширів і сфер діяльності, незвичайним діапазоном наукових і культурних зацікавлень, дивовижною пам'яттю, витонченою інтуїцією, фантастичною ерудицією, знанням ряду європейських і класичних мов, продуктивністю й результативністю творчої праці тощо.

За хронологією та просторовими межами наукові студії М. Костомарова охоплюють кілька історичних епох, насичених визначними і навіть доленосними подіями української, російської та польської минушини, а також обіймають ряд суміжних наук і дисциплін, як-от етнографія, фольклористика, етнопсихологія та ін. М. Костомаров відіграв виняткову роль у формуванні та становленні археографії й джерелознавства історії України, котрі заклали міцні підвалини української академічної історіографії.

Проблематика праць М. Костомарова має загальнолюдський сенс і конкретне втілення у науковій репрезентації історичних

діянь народів і окремих осіб. За його візією, вчинки, звершення і потуги попередніх поколінь людства незримо сполучені з багатоголоссям матеріального, культурного та духовного буття народу / нації. Саме тому він гадав, що світ історії не можна розглядати виключно у розрізі людської волі – колективної й індивідуальної, а варто сприймати в координатах вищих, сакральних мірил вартості і навіть самого Божого провидіння, настанови якого повсякчас розгортаються у земному, профанному, грішному світі.

М. Костомаров як інтелектуал жив і творив у часі й просторі кількох культурних світів – українського, російського та загальнослов'янського. Його неймовірний талант історика-художника був настільки яскравим і оригінальним, що сучасники губилися у компаративних паралелях і здогадах, зокрема порівнювали монографії М. Костомарова з романами Вальтера Скотта, історичними студіями Огюста Т'єррі, Франсуа Гізо чи Проспера де Баранта, а також із творами цілої плеяди знаменитих учених і мислителів XIX ст.

М. Костомаров здобув складний, болісний і травматичний життєвий досвід, який завжди давався взнаки на крутих поворотах його тернистої персональної історії. Навіть звичайний перелік самотутніх сторінок біографії М. Костомарова справляє неабияке враження: трагічна загибель батька, коли йому ледь-ледь виповнилося одинадцять років, кризові життєві колізії й почування незаконнонародженого, напівкріпосного хлопчика, показове спалення його першої магістерської дисертації за приписом імперської влади, драматична історія кохання зі своєю колишньою ученицею Аліною Крагельською, страшні переживання та моральні випробування під час слідства у справі кирило-мефодіївців і річного ув'язнення у казематах Петропавловської фортеці, багаторічне саратовське заслання, нечуваний тріумф у столичній публіки й безглузда, жорстока обструкція радикально-революційної та нігілістично налаштованої молоді, негласна урядова заборона на професорську кафедру, що прирєкла блискучого й талановитого викладача до скону залишатися кабінетним ученим, тяжкі хвороби, безперервні цензурні утиски й обмеження, несподівані, вражаючі творчі одкровення

та ще низка яскравих, неординарних подій. Ці обставини біографії й риси характеру М. Костомарова немовби репрезентують ідеальний тип інтелектуала-романтика «довгого» ХІХ ст.

Видається неймовірним, що попри такі випробування, М. Костомаров залишався послідовним і неухильним противником революційного екстремізму й урядового авторитаризму, хоч мав складне і навіть суперечливе світосприйняття. Більше того, М. Костомаров належав до громадсько-культурних діячів із толерантною, гармонійною духовною основою, котрі проводили величезну конструктивну творчу роботу.

Полівимірність і розмаїття спадщини М. Костомарова, політичні й ідеологічні мотиви, етнокультурні стереотипи та національні упередження, мінливі виклики і запити культурного середовища спричинилися до конфронтації, змагання візій, концепцій, оцінок і підходів щодо багатоманітних ролей цього мислителя. Невипадково стосовно постаті та творчої спадщини М. Костомарова циркулювали і циркулюють нині амбівалентні, часом взаємовиключні тлумачення та інтерпретації.

Загалом М. Костомаров ніколи не вписувався у звичну систему координат або традиційну палітру уявлень. Він завжди збуджував пристрасті й збурював палкі дискусії, котрі розгорталися довгими вечорами у гуртках харківських романтиків, на київських квартирах кирило-мефодіївських братчиків, посеред напружених зібрань саратовських політичних засланців, богемному й аристократичному середовищі імперської столиці. Нездоланна гуманістична підоснова світогляду М. Костомарова, котрий за народженням і походженням був напівпанічем-напівкріпосним дивувала, вражала й дратувала сучасників, які не могли осягнути справжні мотиви поведінки знаного історика.

Зрештою, М. Костомаров був взірцевим прикладом людини до нестями закоханої в історичну науку й, заразом, був особою з неймовірно загостреними моральними чеснотами, котра вирізнялася максимальним етичним ригоризмом і дивовижною, просто-таки гротескною непрактичністю у повсякденному житті.

У світлі нашої сучасності видається, що тексти М. Костомарова мали б цікавити здебільшого текстологів, джерелознавців, археографів-коментаторів і дослідників-інтерпретаторів

його праць, або у крайньому випадку поціновувачів романтизованого літературно-художнього стилю. Та це припущення оманливе, позаяк його історичні студії й до сьогодні друкуються великими накладками, котрі обраховуються сотнями тисяч примірників.

Мабуть, найкращою історичною монографією М. Костомарова є його славетна праця про Богдана Хмельницького, котру і нині складно читати без захвату та хвилювання. Спершу М. Костомаров намагався представити цей яскравий і переломний для України час у вигляді історичної драми чи трагедії, але поступово його творчий проект трансформувався у велику три томну монографію про Хмельниччину та її провідника – Великого Гетьмана. Це була одна з перших історичних монографій на полі української історіографії XIX ст. і найвідоміша студія М. Костомарова, котру він допрацьовував і переробляв практично протягом усього творчого життя. Видається символічним той факт, що примірник цієї книги його близькі друзі й рідні поклали до труни історика у квітні 1885 р.

Звернення М. Костомарова до історії козацтва та його провідників не було випадковим. Яскрава, героїчна та динамічна минувшина козацтва різко контрастувала з сірою, похмурою, немовби завмерлою в історичному плині кріпацькою та панською Малоросією – пригнобленою окраїною Російської імперії.

Звідси походить його ідея пробудження / відродження чи постання України з небуття, або як стверджував М. Костомаров із «могили» – давнього символу козацької слави, смерті та вічності, котра на той час знаменувала собою кардинальний поворот суспільної та історичної думки. Відтак ідея пробудження України проголошувала й формулювала новий світоглядний дороговказ – месіанське призначення українського народу / нації на майбутній авансені, насамперед на обширах слов'янського світу.

Славнозвісна ідея М. Костомарова про «дві руські народності» стала вихідною основою, з якої розпочалося виокремлення культурного, а згодом і політичного українства з імперських координат т. зв. «русського світу». Вважають, що саме М. Костомаров перевів культурно-просвітницьку програму ук-

раїнського руху у площину публічного життя, зокрема намітив перші контури буття культурного українства. Недаремно студію «Две русские народности» М. Костомарова метафорично нарекли Абеткою українського націоналізму та Євангелієм українського сепаратизму.

Протягом 1990–2000-х років опубліковано низку монографій, студій, розвідок, присвячених біографії та творчості М. Костомарова, бібліографію праць ученого й енциклопедичний довідник життя і творчості, а також праці, в яких висувається й обґрунтовується ідея формування міждисциплінарного наукового напрямку – костомаровознавства.

Утім нині з перспективи двохсотлітнього ювілею Миколи Костомарова як ніколи гостро постають нагальні питання вивчення та популяризації його життєвої історії і творчої спадщини, передусім створення фундаментальної інтелектуальної біографії й академічного перевидання праць. На часі новітні студії, котрі запропонують новаторське прочитання текстів М. Костомарова й кардинальне переосмислення його творчих і життєвих практик.